

ZARA EN DALMATIE AUX VENETIENS . A AMSTERDAM Chez PIERRE MORTIER

Tloris zadarske utvrde u 18. st. (Pierre Mortier, Hrvatski državni arhiv, Zagreb)
Plan of the Zadar fortress in the 18th century (Pierre Mortier, Croatian Archives, Zagreb)

Marija Stagličić

Institut za povijest umjetnosti
Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad
predan 18. studenog 1992.

Prijeratni sukobi civilne i vojne izgradnje u Zadru

Nedavni napadi i razaranja Zadra osvježili su ne tako davna sjećanja na njegov stravično porušeni izgled nakon razaranja u drugom svjetskom ratu. Današnji Zadrani, poput svih onih ranijih građana koji svoje sudbine bijahu vezali za ovaj tisućljetni grad, osjete strah od vojne sile što se sručila na njih. Kad bismo se vraćali vremeplovom prema povijesnom osvit u naselja zapadali bismo u ratove, razaranja i rušenja. Njegov položaj i značaj često ga je stavljao u žarište ratnih okršaja, a bio je stalna meta političkih borbi i svojatanja. Da njegova strategijska i politička važnost nije toliko značajna već bi odavno bio razrušen i napušten. Stoga metafora o Zadru - Feniksu nije samo pjesnički izraz nego okrutna stvarnost grada i njegovih žitelja. Politika je donosila ratove, a razvoj ratne tehnike i vještine mijenjao je njegov urbani izgled. Taložila se gradska struktura odnosno "ljuske" unutar "mreže" komunikacijskih smjerova na poluotočkom dijelu grada. U nizu povijesnih gradova koji su stradali u najnovijem barbarskom napadu na Hrvatsku Zadar je među najugroženijima. Prema svojoj strukturi ovaj grad je vrlo složeni zbir dokumenata u smislu proučavanja grada kao muzejskog izložka. Ovdje se, dakako, misli na novu muzejsku kategoriju nazvanu "povijesni grad".¹ To nas navodi na razmišljanje o vrlo slojevitoj problematici Zadra koji danas predstavlja spoj povijesnog i onog drugog ne-povijesnog grada. Unutar šireg gradskog područja kojeg obuhvaćamo pojmom "naselje" samo uži dio držimo "povijesnim gradom". A upravo na taj dio se misli kada se govori ili piše o arhitekturi ili urbanizmu grada.

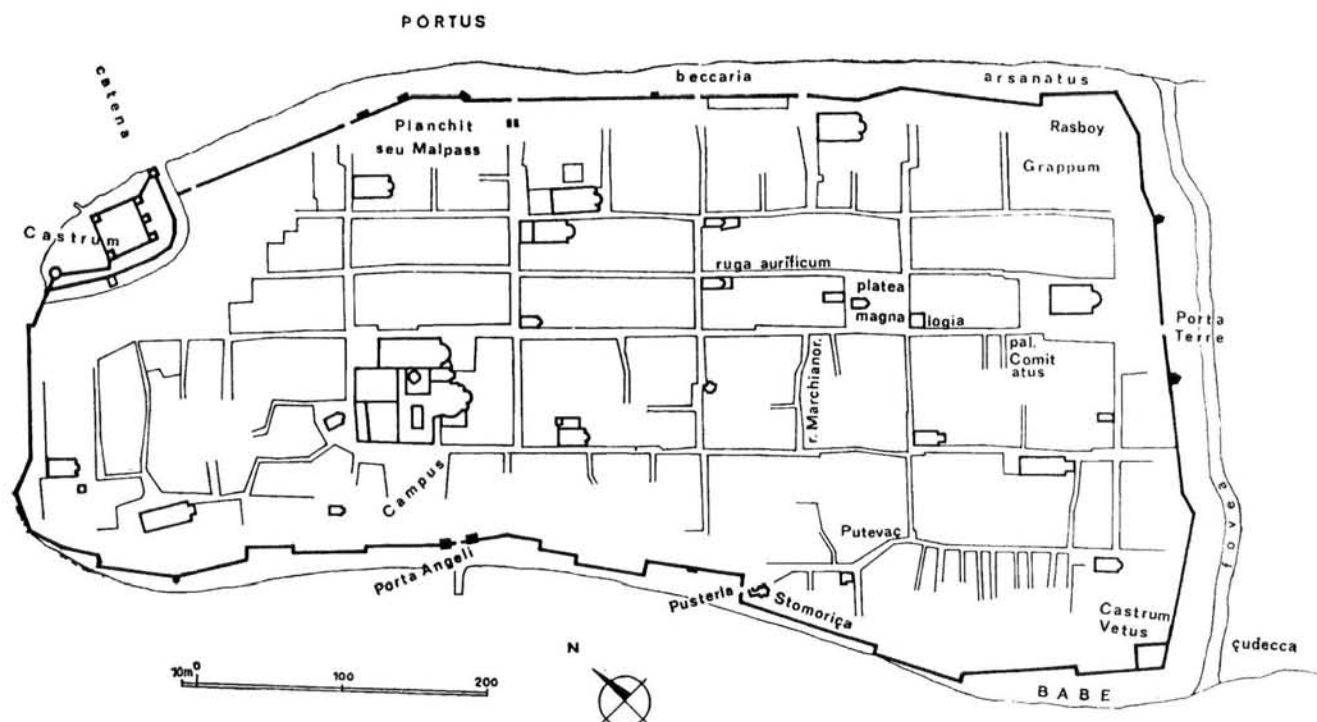
Povijesni grad Zadar složeni je splet starijih i mladih jezgri dopunjenih izgradnjom između dva svjetska rata i povezanih interpolacijama nakon rušenja u drugome ratu. Najnovija izgradnja na širem kopnenom dijelu izmiče granicama povijesnoga grada. Upravo izuzetno velika vrijednost stare poluotočke jezgre i pomna usredotočenost njenoj obnovi s jedne strane, a slabi nadzor i nezainteresiranost za kopneni dio naselja s druge, u posljednje vrijeme dovelo je do uništenja prekrasnih predjela pogodnih za plansko razvijanje grada. Sadašnje granice povijesnoga grada pretpostavljamo na crti dokle je doprlo urbano osmišljavanje arhitekata 19. stoljeća, a to je šire područje od nekadašnje gradske utvrde. Stoga veći dio sveukupne površine današnjeg naselja ne predstavlja povijesni grad. Složenost zadarske urbane baštine pruža mogućnost proučavanja pojedinih slojeva unutar sveukupne grada. Tako se praćenjem razvoja samo jednog odsjeka njegovog urbanog tkiva - utvrde - slaže cijela slika od prvih početaka do današnjih dana.²

Prva pulsiranja gradskih mreža iz vremena prapovijesti još nam nisu u potpunosti uhvatljiva, ali spoznaja o razvijenoj liburnskoj gradini koja djeluje kroz dulje vremensko razdoblje dovoljan je podatak da i u ovim najranijim danima ustvrdimo vezu i odnos nastambe i utvrde. Koliko su tadašnje "mreže" u gradini bile povezane s prirodnim smjerom poluotoka nije poznato, a njihovi tragovi utopili su se u ortogonalni sustav rimskoga kvadratnog rastera. Poluotočka izoliranost naselja koje je s tri strane graničilo morem bila je dovoljna da stvori barijeru nepristupačnosti i mogućnost djelotvorne obrane. Osjetljivo područje bilo je ono na jugoistočnoj strani, odnosno na spoju poluotoka s kopnom. Tadašnje vojne vještine bile su na takvom stupnju razvoja da je stanovništvo nalazilo sigurno

Sažetak

Zadar je kroz svoju burnu povijest stalno bio u žarištu ratnih zbivanja. Ipak, postoje razdoblja u kojima je zahvaljujući povoljnim političkim i vojnim okolnostima doživljavao sjajan razvoj svoga urbaniteta. Tri su takva zlatna doba: antičko, srednjovjekovno i fin de siècle.

Daleko više podataka govori o vojnim aktivnostima koje su izazvale rušenja ili uništavanja gradskog tkiva. Među njima su četiri datuma vezana uz događaje koji su bitno utjecali ili mijenjali stečeni izgled. Prvome je bio uzrok križarski rat iz 1202, drugo je izgradnja novovjekovnih utvrda. Slijedi razaranja u drugom svjetskom ratu 1943, a posljednje je pustošenje zadarskoga kopna izgradnjom vojnih stanova i širenjem vojarni između četrdesetpetih i sedamdesetih godina ovoga stoljeća.

Shematski prikaz srednjovjekovne utvrde, 14. st. (prema I. Petricioliju)
 Schematic drawing of the medieval fortress, 14th century (after I. Petricioli)

utočište u visinski nadmoćnoj gradini branjenoj sustavom opkopa.

Antičko razdoblje dalo je trajan pečat tlorisnom planu grada koji je kao savršeno rješenje sklada i funkcionalnosti postao konstanta unutar koje su se smjenjivale "ljske" kasnijih povijesno-stilskih razdoblja. Od druge polovine 1. stoljeća prije Krista Zadar doživljava novi razvoj kao rimska kolonija i prerasta u regionalni mediteranski centar, što ne zamire gašenjem antičke civilizacije, već se nastavlja i u ranokršćanskom razdoblju kako dokazuju sve brojniji nalazi bazilika iz toga vremena. U okviru urbanizacije javlja se i sustav utvrda sa svečanim gradskim vratima u obliku slavoluka koja su bila smještena na onom potezu zidina što su bile podignute na dijelu poluotoka koji prelazi u kopno. Pretpostavlja se da su na toj obrambenoj liniji bile podignute i kvadratne kule kraj jednog od dvaju manjih ulaza. Ravni zid utvrde bio je izrađen od pravilnih klesanaca, a završavao je kruništem. Iako je u antici bio udaren temelj obrambenoj ulozi grada, smještaj i oblik zidina kroz povijest samo se djelomično zadržao, za razliku od tragova trajno utisnutih u rasporedu gradskih ulica i smještaju nekih vitalnih gradskih središta. Tako je u blizini kapitolija i hrama podignut kršćanski episkopalni sklop, a trgovački i lučki promet zadržao se na istoj sjeverozapadnoj obali. Duž gradskih zidina postojao je s unutarnje strane prostor, tzv. "intervallum", koji je bio predviđen za obranu i gdje je izgradnja kuća bila zabranjena.³

Iako Zadar u starom vijeku nije imao takovu vojnu zadaću kao što je to bio slučaj s Dioklecijanovom palačom podignutom u smiraj antike, njegov strateški položaj uzrokovao je snažno utvrđivanje grada u ranom srednjem vijeku. Slijed političkih zbivanja stalno se odražavao na urbanizmu ovoga grada. Tako

nakon razdoblja civilizacijskog i kulturnog razvoja istočno-jadranske metropole u sklopu perifernog ali ne i pograničnog terena rimskog carstva, Zadar je kao srednjovjekovni grad izgubio onu otvorenost i protočnost što ju je imao u antici a slojevi zidina optakali su ga i pretvarali u sigurno utočište i snažnu komunu. Upravo zbog svoje važnosti i prevlasti na moru stekao je trajnog suparnika u Mletačkoj Republici.

Sustav utvrda u srednjem vijeku poprimio je posebne oblike.⁴ Oko grada tekao je visoki uspravni zid opremljen strijelnicama i kruništem te ojačan kulama. Prema luci otvarala su se petora vrata, dok su s južne bila samo dvojica. Glavni ulaz u grad bio je kroz Kopnena vrata na jugoistočnom potezu kao i u antičko vrijeme. Podizanje Kaštela (1243. g.) i Citadele (1409. g.) stvorilo je brisane zone u blizini ovih utvrđenja što je istovjetno onom prostoru iz antičkog vremena zvanom "intervallum". Time je postignut obrnuti slijed urbanog razvoja, odnosno, ne nastaju najprije kaštel i citadela kao pribježište okolnom stanovništvu i kao jezgra kasnijem izrastanju grada na tom području. Ova utvrđenja se podižu unutar već postojećeg, utvrdenoga grada i rezultat su političke i vojne borbe za Zadar između njegovih stanovnika i Mletačke Republike. U ovom slučaju kaštel i citadela razarajući su vojni objekti koji ulaze u tkivo grada, zaustavljajući na većoj površini urbani razvoj, što je zanimljiv slučaj u povijesti arhitekture i urbanizma srednjega vijeka.

Dvostruki sustav utvrda donio je i podvojeni sustav obrane i sigurnosti za dva suprotna sloja gradskoga stanovništva. Tako su vanjske zidine štatile sveukupno stanovništvo grada, kako civile tako i mletačku vojnu posadu u Kaštelu. Civili su, međutim, bili na meti vojne posade kad bi se pobunili protiv mletačke uprave. Pobune su bile česte i vojna sreća prevrtljiva

Plan dovoda vode u razvojačeni Zadar, 1899. (Carl Schwarz, Historijski arhiv, Zadar)

Project of water supply for the demilitarized Zadar, 1899. (Carl Schwarz, Historical Archives, Zadar)

pa su Zadranjci uspijevali upravljati gradom, što je ujedno donosilo privredni i kulturni napredak, odnosno dominaciju istočnom jadranskom obalom. Jedino uz pomoć strane sile, vojne ili političke, Mlečani su u potpunosti ovladali Zadrom. Međutim, svako takvo miješanje gradu je donosilo tragične posljedice. Tako je armada Križara, unajmljena od mletačkog dužda, temeljito razrušila grad (1202. g.). Iako solidno utvrđen, Zadar nije mogao odoliti tolikoj snazi pa je ovaj datum ostao ubilježen u povijesti grada kao prvo veliko rušenje i uništenje. Drugo uplitanje imalo je dugotrajnije posljedice, a nastalo je diplomatskim dogovorima između Mletačke Republike i Ladislava Anžuvinskog koji je na koncu Zadar prodao Mlečanima (1409. g.). Nakon toga je podignuta Citadela pa su buntovni građani bili između dviju mletačkih vojnih posada dijagonalno smještenih u suprotnim točkama grada. Nametnuto diplomatsko rješenje dovelo je do toga da Zadar više nije bio prvi grad na istočnoj obali Jadrana. Njegov kulturni i civilizacijski razvoj poput plime i oseke spojenih posuda počeo se prelijevati iz venecijanske metropole sužujući komunikaciju s drugim talijanskim i europskim centrima na koja je inače morem bio upućen. Još veće sužavanje mogućnosti razvoja nastalo je dugotrajnom ratnom opasnošću nakon prodora turske velesile.

Pronalazak baruta, a time u svezi i prodor Osmanlija, doveo je do izgradnje novovjekih utvrda,⁵ koje su značajno izmijenile vanjsku gradsku "ljsku" rušeći i zatrpavajući ranije vojne, Kaštel i Citadelu, te crkvu sv. Marije Velike, šireći se u peterostranim bastionima prema moru. S kopnene strane izmijenjena je dotadašnja mreža komunikacija, pa je porušena prigradaska Varoš. Podizanjem utvrda "Forte" i "Polumjesec" toliko je otežan prilaz gradu da je postao neosvojiv. Smanjen je broj otvora prema pristaništu, a s kopnene strane ulazilo se kroz troja utvrđena i čuvana vrata. Podizanje novih utvrda zadiralo je u komunikacijsku mrežu na rubnim dijelovima. Tako se prostori nekadašnjih kanala pretvaraju u gradske bunare.⁶ Velika površina zadarskog poluotoka, iako okovana pet metara širokim zidom, pružala je dovoljno prostora, zraka i zelenih površina njegovim stanovnicima, a ujedno je bila sigurno utočište od nasrtaja osmanlijskih četa ili od pljačkaških skupina bandita i gusara koje su harale plodnim i ravnim zaledem grada.

Novovjeka utvrda bila je podignuta prema najsuvremenijim načelima obrane od artiljerijskog napada, ona je omogućila Mlečanima da stalno nadgledaju turska kretanja i nadziru svoje trgovačke putove, a ujedno je spasila grad od sudbine kakva je zadesila obližnji Nin koji se nakon rušenja i paljenja 1646. do danas nije oblikovao u gradsko središte već predstavlja mješavinu seoskih kuća, antičkih spolija i arhitektonskih spomenika izuzetne vrijednosti. Zadar je, međutim, dobio pečat vojne utvrde, u njemu su neke veće obiteljske kuće postale vojne,⁷ ustanovljena je vojna bolnica, a u vrijeme većih ratnih operacija građani su trebali brinuti o vojnicima. Jenjavanjem tursko-mletačkih ratova počeo se povećavati broj stanovnika, a to je uzrokovalo smanjenje zelenih površina i rast grada u visinu. Do kraja 18. stoljeća grad se proširio do samih zidina, posebno na jugoistočnoj strani poluotoka. Tada je u Europi nastupilo vrijeme kada su mnogi utvrđeni gradovi doživjeli značajne promjene, bilo da su utvrde djelomično

rušene ili da se grad proširio na novi teren, a utvrda bila napuštena ili prestala biti središtem odvijanja života.

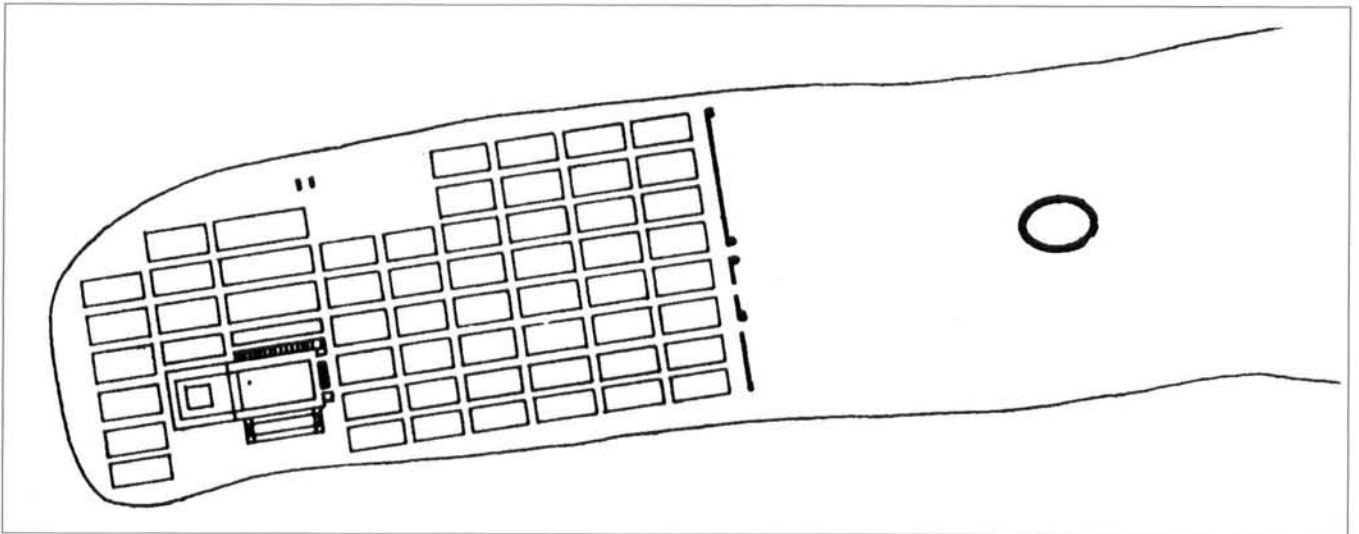
Arhitektura i urbanizam Zadra isprepleli su se s njegovim zidinama. Taj sklop činio je snažnu maticu koja, ne samo da se počela umnožavati krajem 18. stoljeća, nego su iz nje trebale niknuti nove četvrti na kopnenom dijelu. Širenje i rast grada u zaleđu nisu, međutim, nastupili, a i samo gradsko središte mimoišla je suvremena barokna urbanizacija koja je drugdje često puta rušeći srednjovjekovne sklopove oblikovala prostrane ulice, parkove i trgovce. I dok su na prelazu stoljeća, pod naglim valom civilizacijskih novina što su ih donijele Napoleonove vojne, počela rušenja zidina u nekim našim gradovima (Rijeka, Varaždin, Trogir), Zadar je i dalje nosio pečat vojne.

Velike promjene u urbanizmu grada otpočele su nakon proglašenja Zadra slobodnim gradom 1868, tako da je u rastvaranju grada prema moru i u osvajanju novoga građevinskog zemljišta porušen veći dio spojnih zidina, dvojna gradska vrata, dva bastiona i čitav potez jugozapadnih i zapadnih utvrda. Ispreplitanje grada i utvrde ovaj put je išlo na uštrb utvrda, a na temelju činjenice da je velika površina vrlo privlačnih građevinskih površina na zadarskom poluotoku prestala biti vojna svojina, odnosno, sveukupne gradske utvrde postale su općinsko vlasništvo. Val izgradnje u kojem su ponekad povučeni i pogrešni potezi u smislu gabaritnog narušavanja okoline potrajao je nepunih dvadeset godina, a onda je 1887. stupio na snagu Građevinski pravilnik za Dalmaciju.⁸ Do kraja stoljeća došlo je do velikoga građevinskog razvoja kako na poluotoku tako i na najbližim lokacijama predgrada.

Postojanje gradskih mreža u smislu komunikacija u povijesnom Zadru drukčije je tumačeno, a samim tim i poštivano u vremenu o kojem ovdje govorimo. Kako je to bilo razdoblje potpuno novih odnosa, a suprotnih onima koja su u vrijeme turskih nadiranja uzrokovala stvaranje snažnoga plašta što je u svom nastajanju prekrilo dijelove grada, prvi odgovor bio je "vraćanje" gradu područja nekada osvojenih za potrebe vojne vlasti. U trenutku gospodarskog napretka, koji je zahvatio Zadar u drugoj polovini prošloga stoljeća, to je ujedno bilo novo ulaganje za imućniji građanski sloj.

Do donošenja "Informativnog izvještaja o širenju grada Zadra" 1906. godine nije bila stvorena jasna slika razvoja grada, odnosno, zahvati su se provodili samo na poluotočkom dijelu: olakšan je promet i pristup središtu i stvorena nova komunikacija na meridijonalnoj obali. Spomenuti Izvještaj zapravo je udario temelje regulacionom planu grada za idućih pola stoljeća. Kako je u to vrijeme u Zadru prevladavao ukus historicizma upravo to stilsko razdoblje obilježilo je planiranje modernoga grada. Srušen je veći dio zadarskih zidina, ali ne stihijski nego planski, s brigom za očuvanje starina pa i samih utvrda. U Izvještaju su se planirale i nove četvrti u ortogonalnoj mreži prometnica na području Ravnica i Voštarnice.

U razdoblju između dva svjetska rata Zadar je politički bio izdvojen od svoga zaleđa pa je to vrijeme talijanske vladavine donijelo sasvim specifične uvjete urbanističkoga razvoja grada. Poštivali su se odrednice spomenutog plana razvoja iz 1906. godine, kako na poluotoku tako i na kopnenom dijelu gdje se grad počeo širiti. Poštivani su postojeći putovi unutar kojih su nicali novi stambeni kvartovi (Jazine, Relja), a na posve novim

Antički Zadar (prema M. Suiću)
Antique Zadar (after M. Suić)

terenima Voštarnice i Brodarice planirana izgradnja rukovodila se ortogonalnom mrežom prometnica koje su trebale teći uz blokove četverokutnica. Dio bivših utvrda Fortini srušen je i tu je podignuta tvornica.⁹ Međutim, malo dalje zauzet je veliki teren za vojarnu paviljonskog tipa i time je oblikovana nova ulica.¹⁰ Na prilazima gradu, a tadašnjoj granici s Kraljevinom Jugoslavijom bilo je još nekoliko manjih vojarni, zatim graničnih prijelaza i bunkera. Iako je Zadar prestao biti utvrda ukazom austrijskog cara 1868. ponovno je postao vojno gnijezdo budući da je pripao drugoj političkoj vlasti od one koju je priznavalo njegovo izravno zaleđe. U ratnim sukobima koji su uslijedili grad je bio porušen nakon talijanske kapitulacije, premda više nije predstavljao opasno neprijateljsko utvrđenje. U bombardiranju koje je razorilo oko 60% urbanog tkiva povijesnoga grada, svi dijelovi nisu bili jednako zahvaćeni. Zanimljivo je da su na udaru bili najviše objekti podignuti u 19. stoljeću i stara gradska jezgra (Nova obala, Branimirova obala, Široka ulica, današnja tržnica, oko foruma), zatim sakralni objekti (krstionica, sv. Marija, Gospa od Kaštela, sv. Krševan), a zgrade podignute u vrijeme talijanske vladavine ostale su skoro netaknute. Osim mosta koji je bio sasvim porušen cijeli kvartovi i zgrade ostali su čitavi. Tako je ostala čitava zgrada općine, osnovna škola "Cippico", kavana "Central", sportsko igralište, zgrada Genio Civile, ribarnica, klaonica, "Case popolari", "Case minime", stambene zgrade i vojarna na Voštarnici, stambene zgrade u blizini "Elektre" itd.

Poslijeratna izgradnja sukobila se s velikim problemima obnove višeslojnoga tisućljetnog grada čija je povijesna jezgra bila skoro uništena. Izuzetna osjetljivost poluotočkog prostora često je puta bila ozlijeđena neprikladnim zahvatima i nepoštivanjem povijesnoga pamćenja. Znanstveno utemeljen pristup zaštite spomenika s vremenom je unaprijedio i osmislio brojne pothvate pa je obnova poluotoka krenula pravim rješenjima.

Dok se vodila bitka za što kvalitetnijom obnovom povijesne jezgre, na kopnenom dijelu grada potpuno je izmaklo kontroli kako urbanističko planiranje tako i pojedinačna izgradnja. Iako

vremenski preblizu mogu se ipak nazrijeti neki čimbenici koji su doveli do razbijanja planske izgradnje i dehumaniziranja inače izuzetno pogodnog prostora za podizanje novoga modernog grada:

- 1) nametnuta vojna izgradnja (vojarne, stambene zgrade)
- 2) nekontrolirana obiteljska izgradnja

Na kopnenom dijelu Zadra već je u vrijeme između dva rata bilo podignuto nekoliko vojarni. Poslije drugog rata ti sklopovi su proširivani i nadograđivani pa je zadarsko kopno preuzelo ulogu bivših zidina grada i postalo na neki način vojna zona. Čitavo područje imalo je prvenstveno vojnu ulogu pa se tako i postupalo s terenima za izgradnju. Tako su se tipizirane stambene vojne zgrade podizale bez reda. One nisu ulazile ni u kakva urbanistička promišljanja, opravdanost njihove lokacije bila je blizina radnoga mjesta - vojarni. Tako su se stvorili mali kvartovi, bez reda i plana, koji su uništili najprivlačnije zone mogućega planskog širenja grada. Stoga na kopnenom zadarskom dijelu ne nastaju pravilne ulice koje prate nogostupi a uokviruju ih pročelja ili parkovi. Nema trgova ni pravilnih raskrižja, tržnica ni kino-dvorana ili reprezentativnih trgovina. Toj zbrci pridonijela je i neplanska obiteljska izgradnja u "rasutom" stanju¹¹ i potpuno nepoštivanje ortogonalnog sustava povijesnoga središta grada kao ishodišnog uzorka. Javlja se čak namjerna negiranje kosim postavljanjem zgrada na os prometnice što nema opravdanja kako u tradicionalnom urbanizmu tako ni u klimatskim preduvjetima.

Prvi pokušaj planske izgradnje bilo je podizanje nove četvrti uz Ulicu A. Hebranga (bivša B. Valjina) nakon sedamdesetih godina. Slijedila su slična rješenja Put Petrića, prema Bokanjcu ili Bilom Brigu. Puni četvrt stoljeća prije toga zadarsko kopno pustošila je vojna arhitektura, a višestruko ojačane vojne pokazale su svoju opasnost postojanja u središtu gradskoga tkiva u posljednjem ratu.

Svjedoci smo ratnih razaranja, opsade i izolacije grada u trećem ratu ovoga stoljeća. Ujedno smo svjedoci ponovne mogućnosti razvojačenja Zadra što bi dalo nove poticaje

urbanom razvoju. U svemu tome ne možemo napustiti razmišljanja o odnosu utvrde i grada, o opasnostima stalno prijetećeg ratovanja na zadarskom području i o važnosti razvojačenja grada. Povijest nas uči da je urbani razvoj i napredak građana bio obrnuto proporcionalan s količinom utvrda, odnosno koncentracijom vojne sile u gradu, a poklapao se s otvorenošću prometa, trgovine i međunarodnog povezivanja. Prisjetimo se blistavih urbanih trenutaka ovoga grada: susret zapada i istoka u antičkom laderu, protočnost zapadnjačke trgovine i zanatstva u srednjovjekovnoj komuni, šarolikost nacija i prihvaćanje utjecaja iz srednje i zapadne Europe u razvojačenom Zadru fin de sièclea. Ukoliko se poklope pozitivne političke i vojne opcije na području srednje Dalmacije nakon trećeg rata, trebalo bi nastupiti obnoviteljsko doba za urbanizam i arhitekturu Zadra. Oslobođeni političkih diktata i vojnih stambenih ulaganja stručnjaci i znanstvenici imaju priliku, ali i težak zadatak, preoblikovati onaj opustošeni dio gradskoga kopna, a ujedno vratiti život u povijesnu jezgru grada.

Bilješke

1

U likovnim prilozima korišteni su shematski prikazi iz serije Prošlost Zadra i arhitektonski obraden plan grada iz Katastarskog ureda u Zadru.

I. Maroević, *Povijesni grad kao dokument*, Radovi IPU, 12-13, 1989.

2

Pod pojmom "utvrde" misli se šire na vojnu izgradnju pa se tu ubrajaju zidine, gradska vrata, opkopi, vojarnje, vojna skladišta, skloništa, vojni stanovi, zgrade vojne uprave, pa i vojne bolnice. Zanimljivo je da je u listopadu 1991. vojna ambulanta u Zadru bila iskorištena kao "utvrda" iz koje se gadalo po civilnim objektima.

3

Za podatke o antičkim utverdama vidi M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.

4

Vidi N. Klaić, I. Petricioli: *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976.

5

Utvrde su se počele graditi u četvrtom desetljeću 16. stoljeća, a dovršavane su sredinom 17. stoljeća. Vidi: T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar, 1987.

6

Kanal oko Kaštela postaje cisterna nazvana Tri bunara (1570), a onaj kod kule Buovo d'Antona - Pet bunara (1574). Ova spremišta za vodu korištena su i u 19. stoljeću kad su bila priključena na vodovod (1838). Danas su posve neiskorištena.

7

Tako je palača Soppe-Fozza postala vojarna koja je kasnije dobila naziv Caserma del Diavolo.

8

M. Stagličić, *Graditeljstvo Zadra (od 1868 do 1918)*, Zagreb, 1988.

9

Te dvije peterokutne utvrde podignute su 1829. kad je bio razvojačen bastion Grimani i pretvoren u Gradski perivoj. One su bile dio većeg fortifikacijskog plana u obliku zvijezde koji je trebao štititi zadarsku luku sa sjeverne strane, ali je zbog smanjenja ratnih opasnosti napušten. Izgrađeni su Fortini koji su se koristili kao barutane. Vidi: A. de Benvenuti, *Zara nella cinta delle sue fortificazioni*, Milano, 1940.

10

Nastala ulica dobila je naziv Via Malta, nakon drugog rata zvala se Ulica M. Oreškovića, a sada je to Radićeva ulica.

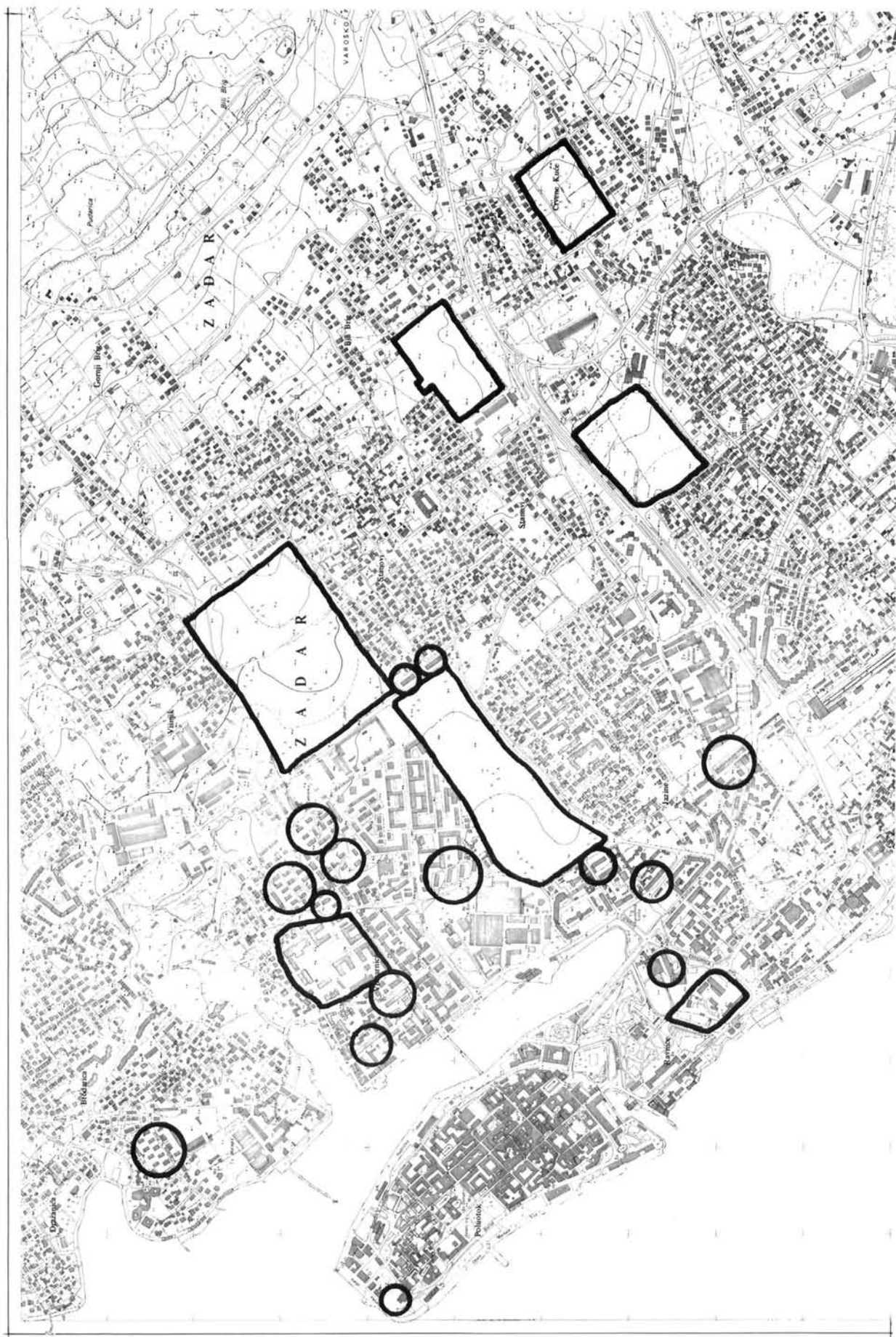
11

Vidi zapažanja u članku I. Oštrić, *Bili Brig: prilog za biografiju jednog stambenog naselja*, ČIP, 6, 1990.

SUMMARY

Marija Stagličić **Prewar Conflicts of the Civil and Military** **Architecture in Zadar**

Throughout its turbulent history Zadar has constantly been the focus of military operations. Nevertheless, thanks to propitious political and military circumstances, it has experienced periods when its urban amenities were developed in splendid style. There were three such golden ages: the age of classical antiquity, the Middle Ages and the fin de siècle. There is far more evidence which indicates military activities that entailed the demolition or total destruction of the city's fabric. Among this evidence there are four dates connected with events which radically affected or altered the existing appearance of the city. The case of the first such alteration was the Crusade of 1202, the second was the erection of modern fortifications. There then followed the destruction of the Second World War in 1943, while the last was the devastation of Zadar's terrain by the building of living accommodation for the Army and the extension of the barracks between the forties and sixties of this century.

Plan Zadra iz 1990. s ucrtanim vojnim zonama (arhitektonska obrada: Ivana Valjato-Vrus)
Plan of Zadar from 1990. with marked military zones (architectural survey: Ivana Valjato-Vrus)